

WSPÓŁCZESNE PRZESTRZENIE KOMUNIKACYJNE W SARAGOSSIE **CONTEMPORARY SPACES FOR COMMUNICATION IN SARAGOSSA**

Mateusz Gyurkovich
dr inż.arch.

Zakład Kompozycji Urbanistycznej
Instytut Projektowania Urbanistycznego
Wydział Architektury Politechniki Krakowskiej

STRESZCZENIE

Wystawy Światowe zawsze były wydarzeniami znaczącymi tak dla postępu myśli technicznej i architektury, jak i dla rozwoju miast, w których się odbywały. Ingerencja w miejski krajobraz w przypadku Expo Zaragoza 2008, poświęconego przede wszystkim zagadnieniom związanym z ekologią i gospodarką wodną doby globalizacji, dotyczyła całego miasta. Rozpoczęte kilka lat przed wystawą, dzięki międzynarodowym subwencjom przemiany, są nadal kontynuowane. Inwestycje komunikacyjne i towarzyszące im przestrzenie publiczne, rozpoczęte dzięki Expo kształtują współczesny wizerunek miasta i będą mu służyły przez dekady. Nowe mosty na Ebro współtworzą z Bazyliką del Pilar urokliwy krajobraz miejski Saragossy.

ABSTRACT

The World Expositions have always been significant to the progress of technical thought and architecture as well to the development of cities where they took place. Interference in an urban landscape in the case of Expo Zaragoza 2008, devoted mostly to the issues of ecology and water management in the era of globalization, concerned the entire city. Initiated several years before the exhibition by means of some international subsidies, the transformations are being continued. Owing to Expo, investing in transport and new public spaces are shaping the contemporary image of the city and will serve it for decades. The new bridges over the Ebro and the Basilica del Pilar form the charming urban landscape of Saragossa.

Siedmiusettyśieczna Saragossa, będąca stolicą Aragonii, jednej z największych hiszpańskich prowincji, jest zamieszkiwana przez połowę populacji tego pustynnego regionu. Miasto chlubi się bogatą i długą historią. Zostało założone przez Rzymian w 24 r. p.n.e. w miejscu iberyjskiej osady Salduba i nazwana na cześć Cezara Augusta. Przez wieki

było ważnym portem rzeczny, mieszczącym się na skrzyżowaniu szlaków handlowych, stolicą królestwa Aragonii, które po unii z Kastylią dało początek imperium hiszpańskiemu. Jego polityczne i gospodarcze znaczenie zmaleło jednak w ostatnich wiekach na rzecz innych miast – przede wszystkim Madrytu i Barcelony. Tym niemniej nadal pozostaje ważnym punktem w ogólnoeuropejskiej sieci drogowej i kolejowej. Zwarty układ urbanistyczny starego miasta otoczonego murami, położonego na południowym brzegu Ebro jest wciąż łatwo rozpoznawalny. Główną przestrzenią publiczną jest przebudowany i powiększony w 1991 roku Plaza del Pilar, przy którym znajdują się główne zabytki sakralne Saragossy, odwrócone tyłem do rzeki XIII-wieczna katedra La Seo oraz XVII-wieczna Bazylika del Pilar. Ich wieże dominowały dotychczas w panoramie miasta, współtworząc jego charakterystyczną sylwetę. W przeciwieństwie do Madrytu, Barcelony, Sewilli, czy chociażby Bilbao, Saragossa pozostawała w ostatnich latach poza głównymi szlakami turystycznymi. W tej sytuacji organizacja Wystawy Światowej Expo 2008 była elementem, który zdaniem władz lokalnych i regionalnych mógł przyczynić się do rozwoju miasta, podobnie, jak miało to miejsce przed stu laty¹.

Organizacja wystaw światowych, zwłaszcza poczynając od drugiej połowy XX wieku, stała się często prestiżowym sposobem promocji miasta na arenie międzynarodowej. Związane z organizacją Expo subwencje przyczyniały się wielokrotnie do rewitalizacji zaniedbanych obszarów miejskich, przede wszystkim tych sąsiadujących z terenami wystaw. W przypadku Saragossy przekształcenia objęły całe miasto. Tematyka Expo Zaragoza 2008 dotyczyła przede wszystkim szeregu zagadnień związanych z ekologią i gospodarką wodną doby globalizacji, co miało wpływ zarówno na lokalizację terenów wystawowych, jak i towarzyszących im miejskich inwestycji.

Starania o organizację Expo 2008 rozpoczęto już w 1999 roku i od samego początku otrzymały one pełne poparcie społeczności lokalnej i wszystkich szczebli władz, które widziały w nich szansę na dokonanie koniecznych zmian w mieście. Wśród najważniejszych problemów funkcjonalno-przestrzennych Saragossy na pierwszy plan wysuwał się brak integracji struktur miejskich z otaczającym je środowiskiem naturalnym – przede wszystkim ich odwrócenie się od trzech rzek przepływających przez miasto – oraz niewydolny system transportu publicznego. Stworzony w 2004 roku Plan de Acompañamento (Plan Towarzyszący) objął swoim zasięgiem całe miasto. Kluczową, strategiczną decyzją było wybranie lokalizacji pod tereny wystawowe wewnątrz meandry Ranillas, położonego na zachodnich obrzeżach miasta, naprzeciw dworca kolejowego Delicias, dobrze skomunikowane z planowaną od dziesięcioleci, lecz wciąż nie zrealizowaną, zewnętrzną – trzecią obwodnicą, a zarazem położone w pieszym dystansie (około 25 minut) od historycznego centrum. Wybór miejsca okazał się najważniejszą decyzją planistyczną, która stała się pretekstem do podjęcia zadania rewitalizacji terenów nadbrzeżnych wzdłuż Ebro oraz pozostałych dróg wodnych, jak i przebudowy miejskiej infrastruktury komunikacyjnej.

Podstawowym narzędziem planistycznym pozostawał Plan de Acompañamento, w oparciu o który powstało wiele planów miejscowych oraz projektów urbanistyczno-architektonicznych, przyczyniających się do uatrakcyjnienia miasta i przebudowy jego infrastruktury technicznej. Nie miejsce tu, aby przytaczać wszystkie, dość skomplikowane założenia planu². Warto jednak zwrócić uwagę, że kilkadziesiąt zadań planistyczno-projektowych podzielono na cztery główne kategorie: Expo y Plan de Acompañamento (Expo i Plan Towarzyszący); La recuperacion del Ebro como nuevo espacio publico (Rewitalizacja Ebro jako nowej przestrzeni publicznej); El Anielo Verde (Zielony Pas) oraz

¹ Saragossa, organizowała Wystawę Światową w roku 1908 . jako jedno z trzech hiszpańskich miast (Barcelona 1888,1929; Sewilla 1929,1992) związanych z historią Expo., por.: Gyurkovich M. *"Expo Zaragoza 2008 jako katalizator poprawiający urodę miasta /Expo Zaragoza 2008 as a catalyst improving the beauty of the city"* w :[] Materiały Pokonferencyjne Międzynarodowej Konferencji Naukowej Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej – ULAR 4 – *Odnowa Krajobrazu Miejskiego – Uroda Miasta* – Politechnika Śląska, Gliwice, 2009

² Por. "El Urbanismo de la Expo. El Plan de Acompañamento", EXPOAGUA ZARAGOZA 2008 S.A., Zaragoza 2008

Post-Expo: Impacto urbanístico y legado par la Ciudad (Post-Expo – oddziaływanie urbanistyczne i dziedzictwo dla miasta).

Jak nietrudno się domyślić, trzy ostatnie, spośród wyżej wymienionych kategorii, wymagały najdłuższego przygotowania i zarazem największych nakładów projektowych i inwestycyjnych. Ich realizacja decydowała bowiem o tym, czy Expo przyniesie miastu istotne, długofalowe korzyści i przyczyni się do jego przebudowy, czy też pozostanie jedynie krótkotrwałą atrakcją turystyczną³. Do najważniejszych inwestycji z zakresu infrastruktury miejskiej, które zrealizowane zostały w związku z Expo należy całkowite domknięcie trzeciej- autostradowej obwodnicy miasta, poprzez zrealizowanie jej dwóch odcinków : północnego i zachodniego, wraz z doprowadzającymi do centralnych dzielnic trasami szybkiego ruchu, połączonych z systemem komunikacyjnym Saragossy wieloma węzłami⁴. Zmodernizowano też wiele odcinków dróg i ulic oraz skrzyżowań w mieście, co przyczyniło się do usprawnienia całego układu drogowego i możliwości modernizacji komunikacji publicznej. Wprowadzono tramwaj, zwany „lekkim metrem” łączący północne i południowe dzielnice.

Kluczowym elementem obecnego systemu komunikacyjnego Saragossy jest realizacja Nowej Bramy do Miasta, w postaci nowoczesnego dworca – Estacion Intermodal Delicias wraz z rewitalizacją urbanistyczną odzyskanych terenów pokolejowych i magazynowych. Obszar objęty nowymi działaniami planistycznymi sięgał od dotychczasowych zachodnich przedmieść aż do położonej w centrum arabskiej twierdzy Aljaferia⁵ i rozciąga się pomiędzy dzielnicami Delicias i Almozara oraz meandrem rzeki Ebro. W celu szybkiego zakończenia tego priorytowego zadania, w marcu 2002 roku, zawarto porozumienia o współpracy i współfinansowaniu pomiędzy władzami lokalnymi, regionalnymi i administracją państwową⁶.

Il. 1. Estacion Intermodal Delicias – widok od północy z Wieży Wody. Źródło: fot. W. Zagórski

Pic. 1. Estacion Intermodal Delicias – view from the North, from Water Tower. Source: photo by W. Zagórski

³ W przeciwieństwie do poprzednich edycji Expo, ograniczono ilość struktur czasowych do zaledwie kilku pawilonów oraz szeregu przenośnych punktów gastronomicznych, informacyjnych i sanitarnych. Około stu państw uczestniczących w wystawie prezentowało swoje ekspozycje narodowe w zespole ośmiu budynków, mając do dyspozycji ograniczoną powierzchnię ekspozycyjną oraz fragmenty ich fasad. Budynki zoomorficzne w kształcie zaprojektowane zostały przez hiszpańskich architektów Cesara Azcarate i Raimundo Bambó (UTE IDOM-PROINTEC), wokół reprezentacyjnej promenady. Po wystawie mają zostać zamienione w zespół biurowy wykorzystujący najnowsze „zielone” technologie ,a cały teren Expo ma stać się biurowym parkiem technologicznym. por.: Gyurkovich M. op. cit.

⁴ Por. Lopez Guarga R. „Las nuevas infraestructuras viarias”, w: „El Urbanismo de la Expo. El Plan de Acompañamiento”, op.cit. s. 204–215

⁵ Pałac muzułmańskich kalifów Saragossy z rodu Beni Kasim, zbudowany między poł. IV a poł. X w., jest starszy od Alhambry w Grenadzie i Alkazaru w Sewilli; obecnie- od 1987 roku siedziba Parlamentu Aragonii, w dużej mierze poddany zabiegom restauracyjnym w XX wieku- por. Ellingham M, Fisher J. „Hiszpania – część wschodnia”, Bielsko-Biała 2003, s. 142–143

⁶ Por. Sancho M.P., *La Nueva Puerta de la Ciudad. El entorno de la Estacion Intermodal*, w: „El Urbanismo de la Expo. El Plan de Acompañamiento”, op.cit. s. 216–225

Il. 2. Estacion Intermodal Delicias i towarzysząca jej kładka piesza nad drogą szybkiego ruchu – widok od strony wschodniej. Źródło: fot. M. Gyurkovich

Pic. 2. Estacion Intermodal Delicias and adjacent pedestrian bridge over express road – view from eastern side. Source: photo by M. Gyurkovich

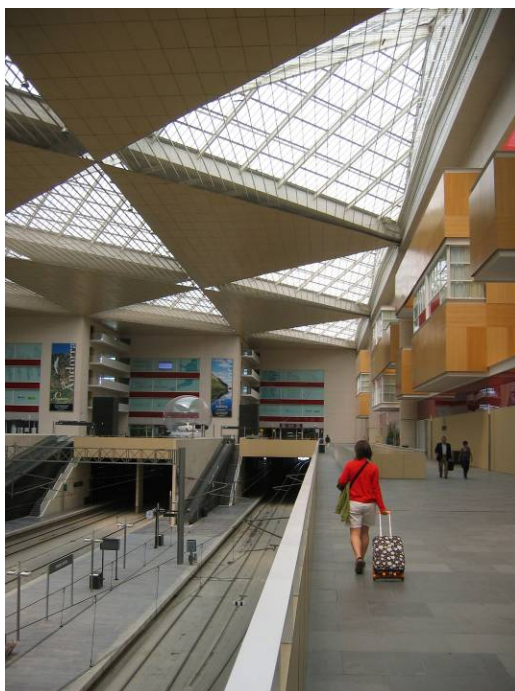
Il. 3. Wnętrze głównej hali dworca Delicias- perony kolejowe. Źródło: fot. M. Gyurkovich

Pic. 3. Interior of main hall of station Delicias – platforms. Source: photo by M. Gyurkovich

Il. 4. Wnętrze głównej hali dworca Delicias- wewnętrzna elewacja hotelu. Źródło: fot. M. Gyurkovich

Pic. 4. Interior of main hall of station Delicias – inner facade of hotel. Source: photo by M. Gyurkovich

Il. 5. Wnętrze głównej hali dworca Delicias- przejście na perony wzdłuż hotelu. Źródło: fot. M. Gyurkovich

Pic. 5. Interior of main hall of station Delicias – passage to platforms along hotel. Source: photo by M. Gyurkovich

Planowane na 2003 rok przedłużenie sieci szybkiego pociągu do Saragossy, jako elementu sprzyjającego organizacji Expo, było jednym z elementów tworzenia Estacion Intermodal Delicias, będącej w istocie ważnym węzłem komunikacyjnym, łączącym w sobie funkcje dworca kolejowego (kolei „tradycyjnej” i szybkiej) i autobusowego połączonego z systemem miejskiej komunikacji publicznej. Lokalizację dworca, jako najważniejszego (obok lotniska) zwrownika regionalnego systemu komunikacyjnego w bezpośrednim sąsiedztwie obwodnicy autostradowej wybrano tak, aby zapewnić także właściwe połącze-

nia z miejską siecią drogową oraz przebudowywaną i powstającą od nowa siecią ścieżek pieszych i rowerowych. Bliskość terenów przyszłej wystawy Expo w rejonie meandra Ranillas była także jednym z elementów decydujących o wyznaczeniu miejsca pod nowy budynek dworca i przeniesienie tej funkcji z dotychczasowej lokalizacji – Portillo⁷.

Il. 6. Wnętrze głównej hali dworca Delicias – hall od strony zachodniej. Źródło: fot. M. Gyurkovich

Pic. 6. Interior of main hall of station Delicias – hall from western side Source: photo by M. Gyurkovich

Il. 7. Wnętrze głównej hali dworca Delicias- jedna z poczekalni. Źródło: fot. M. Gyurkovich

Pic. 7. Interior of main hall of station Delicias – waiting room Source: photo by M. Gyurkovich

Il.8. Wnętrze głównej hali dworca Delicias- ujęcie panoramiczne. Źródło: fot. W. Zagórski

Pic. 8. Interior of main hall of station Delicias – panoramic view. Source: photo by W. Zagórski

Dzięki uwolnieniu znacznych obszarów wykorzystywanych jako trasy i bocznice kolejowe, było możliwym przeznaczenie szerokiego pasa terenu pomiędzy dzielnicami Almozara i Delicias na utworzenie wyjątkowej przestrzeni publicznej parku – El Parque Lineal Almozara-Delicias⁸. Spełnia on rozliczne role, ale przede wszystkim łączy sąsiednie dzielnice, dotychczas rozdzielone koleją. Jego kulminacją po stronie zachodniej jest budynek nowego dworca, natomiast po stronie wschodniej – zamek Aljaferia i rejon dotychczo-

⁷Dotychczasowa lokalizacja dworca w bezpośrednim sąsiedztwie gęstej tkanki miasta historycznego (Casco Historio) wciśnięta była między zwarte XIX i XX- wieczne kwartały miejskie, arenę do Corridy (Plaza de Torros de Zaragoza) i zamek Aljaferia. Nie sposób było w tak ciasnej tkance stworzyć nowoczesnego węzła komunikacyjnego, który odpowiadałby obecnym i przyszłym potrzebom miasta. Dawne tereny kolejowe i parkingi są obecnie przekształcane w otoczony budynkami publiczny park miejski. Sam dworzec Portillo został zamieniony na stację szybkiej kolejki podmiejskiej - Linea de Cercanias- por. Sancho M.P., op.cit. str. 218–219

⁸ Ibidem, s. 220; w sierpniu 2008 (Expo otwarto 14.VI. 2008) park był jeszcze w początkowym stadium realizacji. Zgodnie z zasadami zrównoważonego rozwoju, którymi kierowano się przy wszystkich nowych inwestycjach w Saragossie, zrezygnowano z sadzenia dorosłych drzew, zatem na efekty trzeba będzie jeszcze długo poczekać.

wej stacji kolejowej Portillo. Już teraz można się tamtędy wygodnie przedostać pieszo z centrum miasta na dworzec – należy sobie wyobrazić, że po zakończeniu realizacji i kilku latach pielęgnacji, będzie to miejsce dające wytchnienie od palącego słońca.

Il. 9. Widok z kolejki linowej na Expo 2008 na promenadę łączącą dworzec Delicias z terenami ekspozycyjnymi Ranillas i Parkiem Wody. Źródło: fot. M. Gyurkovich

Pic. 9. View from funicular railway towards Expo 2008 on promenade connecting station Delicias with exposition areas Ranillas and Water Park. Source: photo by M. Gyurkovich

Il. 10. Panorama zachodniej części Saragossy z Wieży Wody – widoczny Pawilon– Most, dworzec Delicias, łącząca je promenada oraz dzielnice Almozara i Delicias. Źródło: fot. W. Zagórski

Pic. 10. Panoramic view of western part of Saragossa from Water Tower – visible Pavilion-Bridge, station Delicias, connecting promenade and districts of Almozara and Delicias. Source: photo by W. Zagórski

Projekt nowego dworca powierzono barcelońskiemu biuru OAB prowadzonego przez jedną z największych gwiazd współczesnej architektury hiszpańskiej – Carlosa Ferratera⁹. Zakres opracowania obejmował, oprócz budynku dworca, rozwiązania techniczne dla kolei i elementy krajobrazowe związane z ukształtowaniem terenu wokół. Biała, minimalistyczna architektura monumentalnego budynku zachwyca tak od zewnątrz, jak i od wnętrza. Gigantyczny podłużny obiekt ustawiony wzdłuż osi wschód-zachód skomponowany został z dużych prostopadłościennych elementów z gładzonego, białego betonu. Elewa-

⁹ Estacion Intermodal Delicias – zespół projektowy: Carlos Ferrater, Jose M. Valero, J. Diaz, Elena Mateu, Felix Arranz z zespołem; 1999–2003; por. www.ferrater.com

cje południowa, wschodnia i zachodnia skomponowane z uskakujących, niemalże sześciennych bloków, są niezwykle dynamiczne. Duże przeszklenia w elewacji wschodniej-wejściowej, a także zachodniej nadają budynkowi lekkości. Dla kontrastu elewacja północna, od strony ruchliwej miejskiej arterii, jest niemalże gładka. Dynamizm formy, wrażenie ruchu podkreślone jest tutaj nie poprzez rozrzeźbienie bryły, ale dzięki rysunkowi otworów okiennych, kryjących za sobą kilkusetmetrowej długości, czterogwiazdkowy hotel. Wyjątkowym w tym obiekcie jest przede wszystkim rozwiązanie przekrycia. Dach nad całą strukturą, wykonany z lekkich materiałów, zawieszony został na dziewięciu metalowych łukach, opartych na betonowych kubikach zamykających bryłę budynku. Pozwoliło to na uniknięcie podpór wewnątrz ogromnej, centralnej części dworca, i stworzenie *trójkątnej kompozycji płynącej w świetle*¹⁰. Niezwykła gra światła (hiszpańskiego słońca), tak we wnętrzach, jak i na zewnątrz budynku w zestawieniu z najwyższej klasy minimalistycznym designem, która wydobyta została także po zapadnięciu zmroku przez doskonale zaprojektowane oświetlenie, kreuje Estacion Intermodal Delicias na jedną z ikon architektury XXI wieku.

Funkcja skomplikowanego węzła komunikacyjnego, jakim jest stacja Delicias została rozwiązana w sposób perfekcyjny. Perony kolejowe i dworzec autobusów dalekobieżnych zostały ukryte pod ziemią. Z poziomu terenu podróżny może wydostać się na piesze place i bulwary łączące dworzec z miastem, a także do przystanków komunikacji miejskiej i postojów taksówek. Całość uzupełniono o oczywiste w takich wypadkach parkingi wielopoziomowe, punkty handlowe i gastronomiczne. Niespotykaną funkcją jest wbudowany w bryłę, wspomniany już hotel, którego część pokoi otwiera się na wnętrze centralnej hali dworca.

Bezpośrednio na północ od budynku dworca, połączone z nim pieszą promenadą na którą prowadzi przerzucona nad drogą szybkiego ruchu kładka piesza oraz omówionym szczegółowo w dalszej części tego opracowania mostem autorstwa Zahy Hadid, znajdują się tereny Expo Zaragoza 2008. Po demontażu czasowych pawilonów ekspozycyjnych i serwisowych tereny wystawowe miały stać się integralnym elementem struktury przestrzennej miasta, doskonale wkomponowanym w zrewitalizowane tereny nadrzeczne Ebro. Oprócz wspomnianych budynków przeznaczonych na nowoczesne biurowce, panoramę nowej, „ekologicznej” dzielnicy Saragossy miało współtworzyć zaledwie kilka obiektów. Charakterystyczne pawilony Hiszpanii (proj. Patxi Mangado) i Aragonii (proj. Daniel Olano, Alberto Mendo, Andreas Navarro, Gabriel Lassa), zaadaptowane do nowych funkcji, Akwarium Wód Słodkich (proj. Alvaro Planchuelo), ekspresjonistyczne Centrum Kongresowe (proj. Funesanta Nieto, Enrique Sobrejano) i stanowiąca dominantę przestrzenną całego zespołu Wieża Wody (proj. Enrique de Teresa) pozostaną w przestrzeni Ranillas jako upamiętnienie wystawy i osnowa dla kolejnych inwestycji¹¹. Duży obszar wewnątrz meandra Ranillas zajmuje 125-hektarowy Park Wodny, niezwykle założenie architektoniczno- krajobrazowe o współczesnym charakterze, które na pewno stanie się jednym z głównych obszarów rekreacyjnych na terenie miasta¹².

Najszerzej komentowanym w światowej prasie branżowej i publikacjach architektonicznych obiektem, który zrealizowany z okazji Expo 2008, pozostanie na zawsze w Saragossie jest Pawilon –Most zaprojektowany przez Zahę Hadid¹³. Mimo, że jest zaledwie jedną z siedmiu nowych przepraw przez rzekę (część z nich to kładki piesze- pozostałe to mosty drogowe) zrealizowanych i nadal powstających w oparciu o wspomniany Plan de Acompañamiento, jego forma pozostaje najbardziej niecodzienną. Koncepcja mieszkal-

¹⁰ Jak określa ją sam Ferrater w opisie autorskim budynku, por. www.ferrater.com

¹¹ Por. np.: Gyurkovich M., op.cit., a także *Z-arquitectura*, No. 11-12 Año 2008, Colegio Oficial de Arquitectos de Aragon, Demarcacion de Zaragoza, 2008

¹² El Parque del Agua, proj. Iñaki Alday, Margarita Jover, Projekt i realizacja parku zyskały już międzynarodowy rozgłos; por. Alday I., Jover M. „El Parque del Agua- un legado de la Expo” w: [] „El Urbanismo de la Expo. El Plan de Acompañamiento”, op.cit. str. 226-235

¹³ Por. np.: Jodidio Ph., *Hadid - Zaha Hadid Complete Works 1979-2009*, Taschen, Köln 2009; *Zaragoza Bridge Pavilion*, s.268-277;

nego mostu, zaczerpnięta z dawnych wieków, została odrodzona i na nowo zdefiniowana w tym obiekcie. Zoomorficzna forma przerzucona nad Ebro, opierająca się jedną *nogą* w nurcie rzeki, łączy tereny Ranillas z południową częścią miasta i rejonem dworca Delicias. Struktura obiektu składa się z przeplatających się czterech głównych *kabli* (czy raczej *żył*) o przekroju zbliżonym do trójkąta, które odgrywają zarówno rolę konstrukcyjną, jak i formalną, wymykając określone fragmenty wewnętrznej przestrzeni. Most o łącznej długości 275 m (dłuższe przęsło 185 m) niesiony jest przez stalowy trap o skomplikowanej konstrukcji wewnętrznej, na którym częściowo opierają się pozostałe elementy. Każda z *żył* odpowiada określonej przestrzeni ekspozycyjnej. Komunikacja wewnątrz części ekspozycyjnej pawilonu odbywa się po falujących rampach, korespondujących z formą całej bryły. Wnętrza budowli, o zmiękczonej kształtach, wahają się od zamkniętych, sztucznie wentylowanych części ekspozycyjnych, do otwartych, naturalnie wentylowanych przestrzeni otwierających widoki na rzekę i miasto. Kładka piesza znajdująca się wewnątrz jednej z *żył* (od strony miasta) ma powierzchnię 2500 m², podczas gdy powierzchnia wszystkich przestrzeni ekspozycyjnych wewnątrz pawilonu to aż 3915 m²¹⁴. Przypominająca w zamierzeniu autorskim, skórę rekina zewnętrzna powłoka mostu wykończona została 260 000 trójkątnych paneli z włókna szklanego¹⁵ w 300 odcieniach szarości, bieli i czerni. W charakterystycznych dla twórczości Hadid formach, inspirowanych jak zwykle światem przyrody, most wydaje się pełznąć nad korytem rzeki, to się w nim zanurzając, to skacząc w powietrze. Ciekawa forma i publiczna (w odróżnieniu od średniowiecznych mostów mieszkalnych) funkcja Mostu-Pawilonu, czynią z niego jedną z najciekawszych budowli Europy ostatnich lat. Wznosząc się ponad nurtem Ebro, łączy rozdzielone rzeką części miasta i współtworzy z dworcem Delicias nową panoramę Saragossy od strony zachodniej.

Rozpoczęte wiele lat przed Expo 2008 przemiany są nadal kontynuowane. Szczególną wagę przyłożono do rewitalizacji terenów nadrzecznych – stolica niemal pustynnej Aragonii wzbogaca się o wiele nadrzecznych parków i promenad. Wykorzystanie tego zaniedbanego potencjału przyczyniło się do poprawy jakości miejskich przestrzeni publicznych. Inwestycje komunikacyjne zainspirowane Expo wraz z towarzyszącymi im przestrzeniami pieszymi placów, promenad i parków, kształtują współczesny wizerunek miasta i będą mu służyły przez dekady. Nowe mosty na Ebro, w tym charakterystyczna budowla autorstwa Zahi Hadid, współtworzą z Bazyliką del Pilar urokliwy krajobraz miejski Saragossy. Nowoczesna brama do miasta, jaką jest Estacion Intermodal Delicias, witająca przyjezdnych, świadczy o bogactwie i znaczeniu miasta.

Il. 11. Pawilon-Most , widok z południowego brzegu Ebro. Źródło: fot. W. Zagórski

Pic. 11. Pavilion-Bridge, view from southern bank of Ebro. Source: photo by W. Zagórski

¹⁴ Ibidem, s. 273

¹⁵ za : www.yankodesign.com/2007/05/29/zaragoza-bridge-pavilion-by-zaha-hadid/

Il. 12. Pawilon-Most , widok z północy z terenów Expo. Źródło: fot. M. Gyurkovich
Pic. 12. Pavilion-Bridge, view for North, from Expo site. Source: photo by M. Gyurkovich

Il. 13. Pawilon-Most , widok z południowego brzegu Ebro. Źródło: fot. W. Zagórski
Pic. 13. Pavilion-Bridge, view from southern bank of Ebro. Source: photo by W. Zagórski

Il. 14. Pawilon-Most , fragment wnętrza. Źródło: fot. W. Zagórski
Pic. 14. Pavilion-Bridge, part of interior. Source: photo by W. Zagórski

CONTEMPORARY SPACES FOR COMMUNICATION IN SARAGOSSA

The city of Saragossa, 700.000 inhabitants capital of Aragon, one of the biggest Spanish provinces is inhabited by half of the population of this desert area. The city is proud of its rich and long history. It was founded by Romans in 24 B.D. in the place of former village Salduba and named in honor of Cesar August. The city was for ages important river port

located on the crossing of trade routes, capital of Kingdom of Aragon which gave a birth to the Spanish Empire after union with Castile. Its political and economic importance has decreased in recent ages in favor of other cities – mainly Madrid and Barcelona. However, the city still remains important point of European road and railway network. Compact urban scheme of the old town surrounded by walls, located on the southern bank of river Ebro is still easily recognizable. The main public space is rebuilt and extended in year 1991 Plaza del Pilar, where the main historical sacral buildings of Saragossa are located. The 13th century cathedral La Seon and 17th century Basilica del Pilar turned back to the river. Their towers have dominated so far in city panorama, creating its characteristic silhouette. Unlike Madrid, Barcelona, Sevilla or Bilbao, the city of Saragossa has remained outside main touristic routes. In this case, organization of the Expo 2008 exhibition was in the opinion of local and regional authorities element contributing to city development, as it was 100 years before¹⁶.

Organization of world exhibitions, particularly from the second half of 20th century, was often prestige manner of promotion of the city on the international arena. The subsidies related to organization of Expo have contributed many times to revitalization of neglected city areas, particularly the areas adjacent to exhibition sites. In case of Saragossa, transformations have touched the entire city. The theme of Expo Zaragoza 2008 mainly concerned many aspects related to ecological and water management issues of the globalization era what has influenced both, the exposition site, and the supporting city investments.

The efforts for organization of Expo 2008 were started in year 1999, and since the early beginning it was supported by local society and all levels of authorities, who saw a chance for necessary transformations of the city. The problem of lack of integration of city structures with surrounding natural environment – mainly turning back from three rivers flowing through the city and inefficient public transportation system – was the most important among different spatial and functional problems of Saragossa. Plan de Acompañamiento (Accompanying Plan) from year 2004 covered the entire city area. The main and key decision was choosing the localization for exhibition inside the Ranillas meander, located on western outskirts of the city, opposite to railway station Dalicias, well-communicated with the planned for few dozen years, but still uncompleted, outer – third communication bypass and also situated within walking distance of 25 minutes from the historical centre. The choice of localization was the most important planning decision, which has become a pretext to initiate revitalization of areas at the riverbank of Ebro and other waterways, as well as reorganization of city communication infrastructure.

The key planning tool was still Plan de Acompañamiento, the base for many other local plans and urban projects contributing to increase of attractiveness of the city and rebuilding of the technical infrastructure. It is no need to cite the all complicated establishments of the plan in the article¹⁷. However, it is worth mentioning, that several dozen of planning and design tasks were divided in four main categories: Expo y Plan de Acompañamiento (Expo and Accompanying Plan); La recuperacion del Ebro como nuevo espacio publico (Revitalization of Ebro as a new public space); El Anielo Verde (Green Belt) and Post-Expo: Impacto urbanistico y legado par la Ciudad (Post-Expo – urban effect and heritage for the city).

It is not hard to understand, that the last three from mentioned above categories demanded longest preparations and biggest design and investment fund. Their implementa-

¹⁶ Saragossa, organized World Exhibition in year 1908 as one of three Spanish cities (Barcelona 1888,1929; Sewilla 1929,1992) linked to the history of Expo., comp.: Gyurkovich M. "Expo Zaragoza 2008 jako katalizator poprawiający urodę miasta /Expo Zaragoza 2008 as a catalyst improving the beauty of the city" in: Conference materials from Międzynarodowa Konferencja Naukowa Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej – ULAR 4 – Odnowa Krajobrazu Miejskiego – Uroda Miasta – Politechnika Śląska, Gliwice, 2009

¹⁷ comp. "El Urbanismo de la Expo. El Plan de Acompañamiento", EXPOAGUA ZARAGOZA 2008 S.A., Zaragoza 2008

tion decided whether the Expo is going to bring some long-term benefits and if it is going to contribute to its rebuilding or it is going to be only a short-term touristic attraction for the city¹⁸. The most important city investments in infrastructure, realized in relation to Expo were: completion of the third highway bypass of the city by finishing two sections: northern and western, with main roads leading to main city districts and connected to the communication system of Saragossa by many junctions¹⁹. It was also modernization of many sections of streets and junctions within the city, what has contributed to improvement of the entire road system and gave possibilities of modernization of public transportation system. The tram called "light metro" was developed to connect northern and southern districts of Saragossa.

The key element of present communication system of Saragossa is development of the New Gate to the city in form of modern railway station – Estacion Intermodal Delicias, with urban revitalization of the recovered post-industrial and railway areas. The area covered by new planning activities reached from western outskirts to northern Arabic fortress Aljaferia²⁰ and spreads between districts of Delicias and Almozara and meander of river Ebro. In March 2002, the agreement on cooperation and co-financing between local, regional and national authorities was signed for the purpose of fast completion of the top priority task.²¹

Extension of fast train network to Saragossa, planned for year 2003, as element advantageous for organization of Expo, was one of elements of development Estacion Intermodal Delicias, being very important communication junction connecting functions of railway station (traditional and fast) and bus station linked to public transportation system of the city. Localization of the station, as the most important (apart from airport) keystone of regional communication system in direct neighborhood of highway bypass, was chosen to assure proper connections with city street system and redeveloping network of pedestrian and bicycle paths. Nearness of the Expo site in area of meander Ranillas was also one of decisive elements to situate the new building of railway station and moving this function from so far localization – Portillo.²²

Due to releasing significant areas used for railway routes and side-tracks, it was possible to turn the wide zone between districts of Almozara and Delicias into unique public space, park - El Parque Lineal Almozara-Delicias²³. The public space is important in many aspects, but first of all it connects the adjoining districts divided so far by railway. Its culmi-

¹⁸ In opposition to former editions of Expo, number of temporary structures was limited to few pavilions and number of moveable gastronomic, information and sanitary points. Around 100 countries participating in the exhibition presented their national expositions in complex of 8 buildings, having limited exposition space and fragments of facades. Zoomorphic buildings were designed by Spanish architects Cesar Azcarate and Raimundo Bambó (UTE IDOM-PROINTEC), around representative promenade. After the exhibition they are going to be turned in office complex using the newest „green” technologies, and the entire area of Expo is going to be technological park. comp.: Gyurkovich M. op. cit.

¹⁹ Por. Lopez Guarga R. „Las nuevas infraestructuras viarias” in: *El Urbanismo de la Expo. El Plan de Acompañamiento*, op.cit. pages 204–215

²⁰ Palace of Muslim caliphs of Saragossa’s family Beni Kasim, was constructed between 4th and 10th century, it is older than Alhambra in Grenada and Alkazar in Sevilla; presently since 1987 seat of Aragon Parliament, restored in major part in 20th century - comp. Ellingham M, Fisher J. „Hiszpania – część wschodnia”, Bielsko-Biala 2003, pages 142–143

²¹ comp. Sancho M.P., *La Nueva Puerta de la Ciudad. El entorno de la Estacion Intermodal* in : *El Urbanismo de la Expo. El Plan de Acompañamiento*, op.cit. page 216–225

²² So far localization of railway station in direct neighborhood of dense historical city structure (Casco Historio) was put between tied 19th- and 20th-century quarters, arena of Corrida (Plaza de Torros de Zaragoza) and castle Aljaferia. There was no possibility to develop modern communication junction in such dense build-up area. Former railway areas and parking are presently transformed into park surrounded by public buildings. The railway station Portillo was changed into station of fast suburban train - Linea de Cercanias - comp. Sancho M.P., op.cit. pages 218-219

²³ Ibidem, page 220; in August 2008 (Expo was opened on 14th June 2008) park was still in early stage of realization. According to sustainable development concept applied for each investment in Saragossa, grown-up trees were not planted, so it is going to a long time to wait for the effects.

nation point on western side is the building of new railway station, while the castle Aljaf-eria and area of so far railway station Portillo are the most important on eastern side. Presently it is easy to get walking from city centre to railway station – after completion of project and few more years of caring, it is going to become a place giving respite from burning sun.

The project of new railway station was prepared by OAB office from Barcelona, leading by one of the greatest stars of Spanish architecture - Carlos Ferrater²⁴. The project included, apart from the building of railway station, technical solution for railway system and landscape elements related to natural terrain around. White, minimalistic architecture of monumental building is delighting from outside and inside. Gigantic longitudinal building situated along east-west axis is composed by big cubic elements of smooth, white concrete. Southern, eastern and western facades are very dynamically composed of dodging cubic elements. Big, transparent western and eastern glass facades give an impression of lightness. In contrast, the northern façade at crowded communication artery is almost smooth. Dynamism of form, impression of mobility are underlined not by the solid, but by the layout of window openings hiding behind 4-stars hotel. The roofing is also unique in this building. Roof over the entire structure is made of light materials, it hangs on 9 steel arcs supported by concrete cubic forms enclosing general form of building. It allowed avoiding inner supports inside huge, central part of the building and creation of *“triangular composition flowing in the light”*²⁵. The unusual game of lights (Spanish sunlight) in interiors and exteriors, in connection with the highest standard minimalistic design exposed by night lights makes the Estacion Intermodal Delicias one of architectural icons of the 21st century.

The function of complicated communication junction of station Delicias was planned perfectly. Platforms and bus station were hidden underground. Traveler can easily get from the ground level to pedestrian squares and boulevards connecting the station with city centre, and also to public transportation stops and taxi zones. The development was supplemented by multi-story parking, commercial and gastronomic points. Unusual hotel is composed in the building, using views into central hall of station from some rooms.

Directly in northern direction from the station is located the Expo Zaragoza 2008 site, connected by pedestrian promenade over main road and through the bridge designed by Zaha Hadid, described in detail in further on. After dismounting temporary exposition and service pavilions, the exhibition areas are going to become integrated element of spatial structure of the city, perfectly composed with revitalized areas of Ebro riverbank. Apart from the mentioned above buildings planned for modern office complexes, the panorama of “ecological” district of Saragossa was to be created only by few buildings. Characteristic pavilions of Spain (proj. Patxi Mangado) and Aragon (proj. Daniel Olano, Alberto Mendo, Andreas Navarro, Gabriel Lassa), adopted for new functions, Sweet Water Aquarium (proj. Alvaro Planchuelo), expressionistic Congress Centre (proj. Funesanta Nieto, Enrique Sobrejano) and dominant of the entire area Water Tower (proj. Enrique de Teresa) will stay in the area of Ranillas as a commemoration of the exhibition and groundwork for further investments²⁶. Large area inside meander Ranillas is occupied by 125-hectare Water Park, unique architectural and landscape modern complex which is going to be one of the main recreation areas within the city.²⁷

²⁴ Estacion Intermodal Delicias – project team: Carlos Ferrater, Jose M. Valero, J. Diaz, Elena Mateu, Felix Arranz; with team 1999-2003; comp. www.ferrater.com

²⁵ As it was said in Ferrater's description of the building, comp. www.ferrater.com

²⁶ comp. eg.: Gyurkovich M., op.cit., also *Z-arquitectura*, No. 11-12 Año 2008, Colegio Oficial de Arquitectos de Aragon, Demarcacion de Zaragoza, 2008

²⁷ El Parque del Agua, proj. Iñaki Alday, Margarita Jover, Project and realization of park have already got international fame; comp. Alday I., Jover M. *“El Parque del Agua- un legado de la Expo”* in :[] *“El Urbanismo de la Expo. El Plan de Acompañamiento”*, op.cit. pages 226-235

The most commented in world architectural press and publications building, developed for Expo 2008 is forever the Pavilion – Bridge designed by Zaha Hadid.²⁸ Despite it is only one of eight bridges constructed over the river (some of them are pedestrian and majority vehicular) and still being developed according to the mentioned Plan de Acompañamiento, its form is the most unusual ever. Concept of living bridge derived from ancient ages was reborn and redefined in this object. Zoomorphic form thrown over Ebro, standing with one *leg* in the river, is connecting the area of Ranillas with southern part of the city and region of station Delicias. The structure of the building consists of interweaving four main *cables* (or rather *veins*) of triangular section, which are part of construction as well as formal element influencing particular parts of interior space. The 275 meters long bridge (longer bay has 185 meters) is carried by steel ladder of complicated inner construction supporting partly other elements. Each *vein* stands for specific exposition space. The inner communication system is based on wavy ramps corresponding with the entire form of building. Interiors are differentiated from enclosed, mechanically ventilated exposition spaces to open, naturally ventilated spaces with views toward river and the city. The pedestrian path located inside one of *veins* (at the side of city) has area of 2500 square meters, while the total area of all exposition spaces inside pavilion is around 3915 square meters.²⁹ Similar to shark skin outer coating of the bridge was finished by 260.000 triangular panels of glass-fiber³⁰ in 300 tones of gray, white and black color. Characteristic for Zaha Hadid inspirations from world of nature gave to the bridge form crawling over the river, once jumping, once diving in water. Interesting form and public (in opposition to medieval living bridges) function of the Bridge – Pavilion make it one of the most interesting European buildings of recent years. Floating over the Ebro, the bridge creates with the Delicias station a new panorama of Saragossa from western side.

Transformations initiated many years before the Expo 2008 are still continued. Particular emphasis was put on revitalization of riverbank area – the capital of nearly desert Aragon is enriched by many riverside parks and promenades. Exploring this neglected potential has contributed to improvement of urban public spaces. The communication investments inspired by Expo with accompanying pedestrian squares, promenades and parks, create modern image of the city and will serve it for decades. New bridges over Ebro, particularly the characteristic project of Zaha Hadid are co-creating with Basilica del Pilar charming urban landscape of Saragossa. Modern gate to the city of Estacion Intermodal Delicias, welcoming incomers stands for welfare of the city.

BIBLIOGRAFIA

- [1] Arquitectura Plus, Barcelona. 2005, n° Nov. Pp. 48-49
- [2] Biedermann Anna, *Saragossa- święto wody*, w: Architektura-murator nr 03/2008, ss.12-15
- [3] *El urbanismo de la Expo, El Plan de Acompañamiento*, EXPOAQUA ZARAGOZA 2008 S.A., Zaragoza 2008
- [4] Ellingham M, Fisher J. *Hiszpania – część wschodnia*, Bielsko-Biała 2003
- [5] Gyurkovich M. "Expo Zaragoza 2008 jako katalizator poprawiający urodę miasta /Expo Zaragoza 2008 as a catalyst improving the beauty of the city" w : Materiały Pokonferencyjne Międzynarodowej Konferencji Naukowej Wydziału Architektury Politechniki Śląskiej – *ULAR 4 – Odnowa Krajobrazu Miejskiego – Uroda Miasta* – Politechnika Śląska, Gliwice, 2009

²⁸ comp.: Jodidio Ph., Hadid - Zaha Hadid Complete Works 1979-2009, Taschen, Köln 2009; Zaragoza Bridge Pavilion, pages 268-277;

²⁹ Ibidem, page 273

³⁰ in: www.yankodesign.com/2007/05/29/zaragoza-bridge-pavilion-by-zaha-hadid/

- [6] Jodidio Ph., *Hadid - Zaha Hadid Complete Works 1979-2009*, Taschen, Köln 2009
- [7] *Z-arquitectura*, No. 11-12 Año 2008, Colegio Oficial de Arquitectos de Aragon, Demarcacion de Zaragoza, 2008
- [8] www.expozaragoza2008.es
- [9] www.ferrater.com
- [10] www.yankodesign.com
- [11] www.zaha-hadid.com